

UNELE OBSERVAȚII ASUPRA EVOLUȚIEI BRONZULUI TIMPURIU ÎN MOLDOVA

În cadrul problemelor legate de evoluția diverselor aspecte de cultură materială din epoca bronzului în Moldova, un loc deosebit îl ocupă încercările de precizare a diferitelor grupe culturale aparținând bronzului timpuriu. Acest lucru se impune cu atât mai mult cu cât, la sfârșitul bronzului timpuriu și începutul bronzului mijlociu, cultura Monteoru, a cărei arie de formare a constituit-o regiunea dintre bazinul superior al Dîmboviței și Buzăului¹, s-a extins și în Moldova, ocupînd zona sudică și centrală dintre Siret și Munții Carpați. Este astfel de la sine înțeles că pentru cunoașterea particularităților culturii Monteoru în Moldova trebuie precizat aspectul de cultură materială care o precede.

Prin revalorificarea materialelor provenite din cercetările mai vechi și prin efectuarea de noi sondaje s-a ajuns să se determine un grup cultural care marchează în linii generale începuturile epocii bronzului. Avînd în vedere stadiul actual al cercetărilor, prezentările făcute pînă acum au numeroase lacune, iar unele concluzii nu pot fi luate decît ca ipoteze de lucru pentru viitor².

Reamintim că, pornind de la cîteva elemente care permiteau analogii cu culturile învecinate (Glina III — Schneckenberg) și de la unele observații stratigrafice, s-a emis în 1961 ipoteza existenței unui grup cultural în Moldova datat în bronzul timpuriu, propunîndu-se denumirea de

¹ I. Nestor, vezi *Istoria României*, I, București, Edit. Acad. R.P.R., 1960, p. 102.

² M. Petrescu-Dîmbovița, *Săpăturile arheologice de la Foltești, r. Tg. Bujor, reg. Galați*, în SCIV, 1951, II, 1, p. 252 și urm.; D. Berciu, în *Istoria României*, I, p. 76—88; idem, *Contribuții la problema neoliticului în România, în lumina ultimelor cercetări*, p. 139 și urm.; M. Florescu, *Contribuții la problema începuturilor epocii bronzului în Moldova* (comunicare la Sesiunea științifică a Institutului de arheologie, mai 1961); idem; în *Arheologia Moldovei*, II — III, p. 105—125; M. Florescu și Al. Vulpe, *Referat asupra epocii bronzului (timpuriu și mijlociu) pe teritoriul R.P.R.*, comunicare la Seminarul româno-sovietic, septembrie 1962; Gh. Bichir, *Beitrag zur Kenntnis der frühen Bronzezeit im südöstlichen Transilvanien und in der Moldau*, în *Dacia*, N. S., VI, 1963, p. 87 și urm.

„cultura Foltești II”³, întrucît primele date rezultaseră din sondajul de la Foltești⁴.

Introducerea mai recentă a termenului de Foltești III⁵, precum și regrouparea unor materiale mai vechi impun ca asupra semnificației noțiunilor de „Foltești II” și „Foltești III” să se facă precizări, deoarece așa cum au fost formulate pot da naștere la confuzii.

Menționăm în mod deosebit că pentru Moldova, în stadiul actual al cercetărilor, este greu să reconstituim etapele prin care au trecut diferitele aspecte de cultură materială ale triburilor din perioada de tranziție de la epoca neolitică la epoca bronzului, cînd pe un spațiu imens din regiunea Niprului pînă la Dunărea mijlocie s-au petrecut frămîntări și restructurări economice și sociale care au generat nestabilitatea și fluctuația diferitelor grupe de populație⁶. Privit sub acest unghi, grupul Horodiștea-Foltești I reprezintă începutul unei perioade cu totul noi, denumită *perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului*. Ceea ce ne interesează însă este momentul care marchează sfîrșitul acestei perioade și cristalizarea culturilor din faza timpurie a epocii bronzului.

Luată în sens propriu, noțiunea de Foltești II (așa cum a fost formulată în 1961) ar designa o etapă care reprezintă dezvoltarea firească a celei anterioare, denumită Horodiștea-Foltești I, cu atît mai mult cu cît în stațiunea eponimă există succesiune stratigrafică între cele două

³ Pornind de la materialele deja publicate, precum și de la observații pe un plan mai general, D. Berciu, în *Istoria României*, I, p. 76—78, a introdus noțiunea de Foltești II, care, deși designa o etapă ulterioară celei Horodiștea-Foltești I, era considerată ca făcînd parte integrantă din perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului; ulterior, același autor, reluînd problema, a adus precizări prețioase (*Contribuții la problema neoliticului* ..., p. 139—140), admiînd că orizontul Foltești II reprezintă „o cultură nouă”, subliniînd în același timp legăturile cu culturile învecinate. Totuși, în continuare, preconizează prezența unui alt orizont, Foltești III, „care intră în epoca bronzului”; or, în acest caz nu mai poate fi vorba de o cultură „Foltești II” în cadrul căreia pot exista etape care o apropie sau o depărtăază de perioada de tranziție (sublinierea noastră), cu caracteristicile ei proprii, ci de o etapă care face parte tot din perioada de tranziție. De aceea, privind sub alt unghi, am sugerat și propus ca noțiunea de Foltești II să cuprindă în sfera ei tot ce în prezent poate fi considerat ca aparținînd unei culturi noi, cu caracteristici noi, datînd din bronzul timpuriu (Comunicarea la Sesiunea științifică a Institutului de arheologie, din mai, 1961 și *op. cit.*, în *Arheologia Moldovei*, II—III, p. 105—125) fără să luăm în discuție problemele de terminologie și ipotezele lui D. Berciu, deoarece eram întru totul de acord cu semnificația inițială a noțiunii de Foltești II (D. Berciu, *op. cit.*, p. 139); mai tîrziu, Gh. Bichir a reluat acest termen, pornind însă de la alte baze de cercetare (*op. cit.*, p. 111).

⁴ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 252 și urm.

⁵ Ne referim aici la articolul lui P. Roman *Despre unele aspecte ale perioadei de trecere de la epoca neolitică la epoca bronzului în regiunile extracarpalice ale R.P.R.*, în *Revista muzeelor*, IV, 1964, p. 314—326. Este surprinzător faptul că în articolul citat nu se iau în discuție termenii de Foltești II și III pentru a se ajunge la un punct de vedere comun. Astfel, amintim că noțiunea de Foltești III nu aparține lui P. Roman, ci a fost introdusă sub forma unei ipoteze de către D. Berciu (vezi *op. cit.*, p. 139—140), care nu s-a pronunțat categoric asupra acestei noțiuni ca denumire specială pentru aspectul de cultură materială de la începutul epocii bronzului din Moldova. Pe de altă parte trebuiau luate în discuție și opiniile formulate de către Gh. Bichir, precum și cele din *Arheologia Moldovei*, II—III, în care, pornindu-se pe căi diferite de la încadrarea făcută de D. Berciu, se statornicește prin unele clarificări denumirea de Foltești II. Era, credem, necesar să se formuleze o concluzie cu argumente suficiente pentru a se ajunge la o uniformizare a termenilor Foltești II și Foltești III, care în fond designează unul și același orizont cultural.

⁶ I. Nestor, *op. cit.*, p. 96.

etape ⁷; dar aceasta înseamnă că perioada de tranziție se reduce în Moldova numai la momentul denumit Horodiștea-Foltești I. A pune problema în acest fel înseamnă a elimina factorii prin care se pot întrezări alte diverse aspecte de cultură materială caracteristice triburilor care au populat Moldova în acea vreme. Ne referim aici la diferitele grupe de înmormintări cu ocră roșu, care ne sugerează anumite ipoteze. Astfel, ni se pare destul de semnificativă periodizarea concepută de M. Petrescu-Dîmbovița ⁸, și apoi acelea ale lui I. T. Dragomir ⁹, Vlad Zirra ¹⁰ și D. Berciu ¹¹, prin care, scoțându-se în evidență trăsăturile specifice ale fiecărui grup și, în unele cazuri, raporturile stratigrafice ¹², se lasă să se întrevadă existența unor momente deosebite în procesul transformărilor din perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului. La acestea se mai adaugă recențele precizări (bazate pe noi descoperiri și pe cercetarea unor materiale mai vechi) formulate de către P. Roman, care a reușit să sesizeze un nou orizont de cultură materială, posterior aspectului Horodiștea-Foltești I, pe care l-a denumit însă Foltești II.

Am adus în discuție aceste fapte (cu toate că nu ne-am propus prezentarea etapei de tranziție) pentru a sublinia că această perioadă în Moldova nu poate fi redusă la aspectul Horodiștea-Foltești I. Denumirea de Foltești II, propusă de P. Roman pentru a designa în fond un orizont de cultură materială genetic legat de Horodiștea-Foltești I, reprezentînd dezvoltarea firească a acestuia, nu este prea bine aleasă. Aici trebuie să avem în vedere că s-a statornicit deja în literatura de specialitate noțiunea de Horodiștea-Foltești I, care ilustrează sfîrșitul neoliticului și începutul perioadei de restructurări etnice și culturale ce se sfîrșește în zorii epocii bronzului. De aceea este mult mai bine ca acest orizont, precizat de altfel judicios de către P. Roman în cadrul perioadei de tranziție, să nu fie rupt de aspectul de cultură materială care i-a dat naștere, chiar dacă prin unele elemente se depărtează de etapa inițială. Acest nou orizont nu constituie ceva deosebit, ci reprezintă doar o verigă în cadrul aceluiași proces de sinteză și de definitivare a noilor culturi, care se vor contura însă precis sub influența unor factori multipli abia la începutul epocii bronzului.

Sfera noțiunii de Horodiștea-Foltești I trebuie lărgită, incluzîndu-se aici toate etapele intermediare legate de transformările specifice perioadei de tranziție, iar noului orizont poate să i se dea o denumire adecvată în cadrul termenului mai cuprinzător de Horodiștea-Foltești I. În acest fel se evită, pe de o parte, confuziile, deoarece s-a introdus deja noțiunea de Foltești II, ce designează o etapă cu totul nouă, cu care începe în linii

⁷ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 252 și urm.

⁸ Idem, *Date noi asupra înmormintărilor cu ocră în Moldova*, în *SCIV*, I, 1950, 2, p. 110 și urm.

⁹ I. T. Dragomir, *Necropola lumulară de la Brăilița*, în *Materiale*, V, 1959, p. 671—694; I. T. Dragomir și N. Harțuchi, *Săpăturile de la Brăilița*, în *Materiale*, III, p. 130—144.

¹⁰ V. I. Zirra, *Культура погребений с охрой в закавказских областях РПР*, în *МИА*, Chișinău, 1960; idem, *Șantierul Valea Jijiei*, *SCIV*, III, 1952, p. 197 și urm.

¹¹ D. Berciu, în *Istoria României*, I, p. 76—78.

¹² Vezi notele 7—10.

mari epoca bronzului, iar pe de altă parte diferitele aspecte de cultură materială legate între ele și încadrate în perioada de tranziție, purtând aceeași denumire de Horodiștea-Foltești I, fac ca această mare etapă din evoluția istorică a populației din provincia de la răsărit de Carpați să fie prezentată ca un proces unitar etnic-cultural, în carul căruia, firește, se petrec diferențieri și neconcordanțe între treptele din care se compune. Introducerea în continuare a termenului de Foltești III de către P. Roman duce, de asemenea, la noi confuzii¹³, deoarece se acceptase deja, prin publicarea în *Dacia*, N.S., VI, și în *Arheologia Moldovei*, II—III, ca unele materiale arheologice din Moldova, cu analogii în culturile de la începutul epocii bronzului din spațiul carpato-dunărean, să fie denumite „Foltești II”, astfel că este surprinzător ca aceleași materiale, încadrate în aceeași etapă de evoluție să poarte alt nume. Am ridicat aceste probleme nu pentru a diminua sau a infirma precizările prețioase care s-au adus în clarificarea unor probleme importante privitoare la geneza bronzului timpuriu din Moldova, ci pentru a ajunge la o terminologie unitară pentru a evita denumirea uneia și aceleiași etape prin termeni diferiți, care îngreuiază stabilirea pe un plan mai general a sincronismelor dintre culturile databile în aceeași perioadă¹⁴.

Termenul de Foltești II trebuie considerat ca definind un moment esențial, deosebit de cel anterior și ilustrând o cultură nouă, cu care în linii mari începe epoca bronzului în Moldova. Așa cum am arătat mai sus — avînd în vedere că săpăturile de la Foltești¹⁵ au furnizat primele date ce permiteau conturarea unui aspect nou și că aceasta din urmă reprezintă într-o oarecare măsură dezvoltarea într-o manieră deosebită a culturii materiale din perioada de tranziție —, el poate să fie denumit mai departe „cultura Foltești II”, în care să se includă, bineînțeles, toate etapele de evoluție prin care a trecut acest aspect cultural de cînd a luat naștere și pînă la apariția primelor elemente ale culturii Monteoru.



Înainte de a trece la prezentarea contextului cultural în care se situează cultura Foltești II, vom încerca să schițăm succint, în continuare, câteva din caracteristicile acesteia.

¹³ Vezi nota 5.

¹⁴ Încercările de periodizare făcute pînă acum au ca principale deficiențe terminologia și prezentarea de etichete cronologice, fără să se țină seama de opiniile tuturor acelor care lucrează în această problemă. Reamintim că P. Roman trebuia să ia în discuție periodizarea făcută (pentru perioada la care se referea, Foltești II și Foltești III) de către Gh. Bichir, care a adus o reală contribuție în această problemă. Trebuie să avem în vedere că perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului suscită încă cercetări de teren și noi interpretări. Nu este exclus ca în cadrul acestei perioade să fie descoperite noi aspecte, noi orizonturi culturale (în afară de cel prezentat de P. Roman), și ne întrebăm atunci ce denumire va mai purta ? ! Foltești III ?, dar acest termen designează acum, după opinia sa, altă etapă : se va trece oare de la Foltești III la Foltești IV și așa mai departe ? ! De aceea, fără a minimaliza munca laborioasă a acelor care caută să aducă contribuții la problema perioadei de trecere de la neolitic la epoca bronzului și la problema începuturilor epocii bronzului, propunem, așa cum am arătat mai sus, ca tuturor fazelor și etapelor ce se leagă de perioada de tranziție să li se găsească o denumire adecvată în cadrul termenului mai general de Horodiștea-Foltești I.

¹⁵ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, în *SCIV*, II, 1951, p. 252 și urm.

Pornind de la o revizuire sumară a materialelor arheologice rezultate din săpături mai vechi ca : Foltești ¹⁶, Stoicani ¹⁷, Izvoare ¹⁸, Hangu ¹⁹, Dolheștii Mari ²⁰, Uricani ²¹, precum și pe baza unor sondaje mai noi ca Bogdănești ²², Mindrișca ²³ și Lichitișeni ²⁴, s-au scos deja în evidență într-o formă succintă sau mai amplă ²⁵, avînd ca jalon director observațiile de la Foltești ²⁶, particularitățile și analogiile apropiate.

Prima observație care se desprinde din cartarea localităților (încă reduse ca număr) este aceea că așezările de tip Foltești II au ocupat întreg teritoriul Moldovei, exceptînd deocamdată Podișul central moldovenesc ²⁷.

În ceea ce privește tipul de așezare se constată preferința pentru terasele cu tendință de predominare mai mult sau mai puțin accentuată.

Problema locuințelor rămîne în discuție, deoarece datele de care dispunem nu ne dau o imagine unitară și uniformă. La Bogdănești, de exemplu, unde și stratul de cultură este mai bogat, s-au identificat semi-bordeie de formă patrulateră cu colțurile rotunjite, de dimensiuni care variau între 5×3 m și $3,50 \times 4$ m, podite fie cu pietre plate, fie cu pămînt galben tasat, avînd vetrele dispuse central sau pe latura de vest, construite pe pietre sau pe fragmente ceramice cu sau fără gardină din pietre ²⁸. În alte așezări, ca acelea de la Foltești ²⁹ sau Dolheștii Mari ³⁰, s-au descoperit, în afară de lipiturile de la vetre, bucăți de chirpici cu păioase în compoziție, provenind de la colibe. În acest caz trebuie să admitem existența a două tipuri de locuințe : colibe și semibordeie, care vor fi variat în funcție de regiunile geografice. Gropi cu resturi menajere au fost descoperite doar la Bogdănești, așa încît acest fapt nu poate fi generalizat ³¹.

O altă observație este aceea că purtătorii culturii Foltești II formau o populație sedentară, care se stabilizase deja după evenimentele precipitate din perioada de tranziție. În acest sens menționăm prezența în stratul arheologic a rîșnițelor și a frecătoarelor din piatră, precum și procentajul

¹⁶ M. Petrescu-Dimbovița, *loc. cit.*, în SCIV, II, 1951, 1, p. 252 și urm.

¹⁷ M. Petrescu-Dimbovița, *Cimitirul hallstattian de la Stoicani*, în *Materiale*, I, p. 164.

¹⁸ R. Vulpe, *Izvoare*, p. 267—273.

¹⁹ Materialele descoperite cu prilejul săpăturilor de la Hangu-Cetățuie le-am cunoscut prin amabilitatea prof. M. Petrescu-Dimbovița ; de asemenea am consultat capitolul privind epoca bronzului din *Monografia Bieaz*, precum și capitolul referitor la săpăturile de la Hangu-Cetățuie, întocmit de prof. M. Petrescu-Dimbovița și Dan Gh. Teodor (în manuscris).

²⁰ M. Dinu, *Șantierul arheologic Dolheștii Mari*, în *Materiale*, VI, p. 213 și urm. ; idem, în *Materiale*, VII, p. 121 și urm. ; idem, *Contribuții la problema culturii amforelor sferice pe teritoriul Moldovei*, în *Arheologia Moldovei*, I, p. 46—48.

²¹ M. Dinu, *Șantierul arheologic Valea Lupului*, în *Materiale*, VI, p. 203 și urm.

²² M. Florescu și C. Buzdugan, *Șantierul arheologic Bogdănești*, în *Raportul de săpături* 1960—1961 (în manuscris).

²³ Gh. Bicher și E. Bogdan, *Sondajul de la Mindrișca*, în *Materiale*, VII, p. 291 și urm.

²⁴ M. Florescu și V. Căpitanu, *Cercetările arheologice de la Lichitișeni, săpături efectuate în anul 1963* (în manuscris).

²⁵ M. Florescu și Gh. Bicher, vezi nota 2.

²⁶ M. Petrescu-Dimbovița, *art. cit.*, în SCIV, II, 1951, 1, p. 252 și urm.

²⁷ M. Petrescu-Dimbovița, N. Zaharia și Em. Zaharia, *Siliștile din Moldova* (în curs de publicare).

²⁸ M. Florescu, *art. cit.*, în *Arheologia Moldovei*, II—III, p. 106—126.

²⁹ M. Petrescu-Dimbovița, *loc. cit.*

³⁰ M. Dinu, *loc. cit.*, în *Materiale*, VII, p. 121 și urm.

³¹ M. Florescu și C. Buzdugan, *loc. cit.*

redus al oaselor de animale în inventarul acestor așezări (3—5 %), ceea ce ne face să credem că cultivarea primitivă a plantelor a început să aibă un rol însemnat, în timp ce creșterea vitelor a trecut pe un plan secundar.

În ceea ce privește tipurile de unelte, în afară de toporașele plate din piatră, ni se pare semnificativă existența sporadică a cuțitelor curbe din piatră alături de vîrfurile de săgeată cu buza concavă din silex (care reprezintă persistența tipurilor cunoscute din perioada de tranziție). Inventarul obiectelor de metal este foarte redus, limitîndu-se la cîteva ace simple sau verigute netipice.

Cea mai mare parte a resturilor arheologice o alcătuiește ceramica, care ne oferă, totodată, și posibilitatea înțelegerii particularităților acestei culturi, precum și a legăturilor ei strînse cu culturile învecinate (Glina III și Schneckenberg). Trebuie să subliniem că tipurile de vase a căror frecvență nu este peste tot uniformă se reduc la cîteva forme principale.

Cele mai numeroase sînt vasele cu corpul drept, în formă de sac cu buza ușor evazată, cu marginea întărită și răsfrîntă, lucrate în cea mai mare parte din pastă conținînd nisip în compoziție, aspră la pipăit, de culoare cenușie sau galbenă-cărămizie, decorate cu briu alveolat sau crestat, întrerupt de mici proeminențe dispuse vertical. O a doua categorie o formează vasele de formă tronconică, cu buza dreaptă și umărul arcuit, decorate cu briu crestat cu capetele deschise și cu șiruri de creștături executate cu un instrument ascuțit. Din aceste două tipuri primare au derivat forme intermediare, ca: străchinile, bolurile și cămile cu o toartă. Altă formă în inventarul așezărilor este reprezentată prin vasele cu corpul globular, gîtul scurt, buza evazată și îngroșată, prevăzute cu barbotină pe jumătatea inferioară și cu torți tubulare pe maximum de arcuire. Într-un număr mai redus se întîlnesc vasele de dimensiuni mici și mijlocii, cu gura în formă de pilnie, cu buza evazată și îngroșată, cu umărul arcuit și aproape întotdeauna crestat. În afară de acestea menționăm cămile cu gîtul înalt, corpul bombat, fundul drept și cu o toartă în bandă, după care ar urma ceștile cu gîtul înalt, drept, buza evazată și corpul bombat.

Nota caracteristică a decorului o constituie, așa cum am arătat incidental mai sus, briul în relief, simplu, crestat sau alveolat, dispus sub buza vasului, pe corp sau în jurul torților. Nu trebuie trecute cu vederea nici dungile ornamentale în relief, simplele creștături sau găuri-buton executate prin impresiuni din interior spre exterior (orificiile rezultate fiind apoi umplute și netezite). În afară de acestea, mai semnalăm prezența șirurilor de creștături fine sau adînci, precum și șirurilor de împunsături. În sfîrșit, mai amintim că în ceea ce privește torțile predomină acelea tubulare, după care urmează torțile din bandă lată cu marginile simple sau crestate și micile proeminențe, uneori perforate, așezate pe umărul vasului.

Cu ocazia publicării raportului preliminar asupra sondajului de la Foltești, M. Petrescu-Dîmbovița a arătat că ceramica culturii Foltești II prezintă analogii cu aceea a culturilor învecinate (Glina III și Schneckenberg). Pe baza ultimelor cercetări, vom aduce în continuare unele completări asupra elementelor ceramice comune celor trei culturi, cu atît mai

mult cu cât ele ne ajută la încadrarea într-un context mai larg și la datarea însăși a culturii Foltești II.

Astfel, în inventarul așezărilor din Moldova întâlnim următoarele forme: vasele cu gura largă în formă de pilnie cu buza ușor întărită și crestată, umărul arcuit și decorat cu crestături; vasele cu corpul globular, prevăzute cu torți tubulare pe maximum de arcuire și cu barbotină pe jumătatea inferioară, motivele decorative constând din brîu crestă sau alveolat, dispus orizontal sau vertical pe corpul vasului, șirurile de crestături sau micile proeminențe, care sînt comune atît stațiunilor din Moldova aparținînd culturii Foltești II, cît și acelor date în faza A a culturii Schneckenberg³².

În ceea ce privește prezența elementelor ceramice Glina III, datele de care dispunem sînt mai puțin numeroase. Dintre acestea menționăm ceștile cu gîtul înalt, corpul bombat, fundul drept și cu o singură toartă în bandă, precum și cîmile și ceștile fără toartă, cu corpul ușor alungit și cu elemente decorative care constau din găuri-butoni, incizii și crestături fine, executate cu un instrument ascuțit. Atragem atenția că elementele comune cu cultura Glina III, descoperite în așezările Foltești II din Moldova, sînt, deocamdată, mai frecvente în sudul acestei provincii (Stoicani și Foltești).



Înainte de a pune în discuție unele dintre problemele pe care le ridică prezența elementelor comune culturilor Glina III, Schneckenberg și Foltești II, este necesar să schițăm cu foarte multe rezerve (determinate încă de insuficiența datelor concludente) tabloul evolutiv al culturii Foltești II. În acest sens trebuie relevate succint: originea, evoluția și destinul ei istoric.

Se poate constata că această cultură a luat naștere în momentul cînd s-au produs restabilirea așezărilor omenești și încetarea fluctuației diverselor triburi, care au creat posibilitatea individualizării și cristalizării într-o manieră cu totul nouă a aspectului de cultură materială³³. Așadar, din acest punct de vedere putem admite că cultura Foltești II reprezintă sinteza dezvoltării fondului local din perioada de tranziție, la care s-au adăugat permanente influențe pe căi directe sau indirecte din sud-vest și nord-vest. Dacă am cunoaște toate etapele cu schimbările cantitative care s-au produs în evoluția culturii materiale din perioada de tranziție, atunci saltul calitativ — cultura Foltești II — ar apărea ca o urmare firească a procesului de transformare și restructurare petrecut în perioada anterioară³⁴.

Legătura genetică dintre cultura Foltești II și fondul local anterior este evidențiată, deocamdată, mai vizibil prin ceramică. Astfel, constatăm că anumite forme, ca: vasele cu corpul drept și buza întărită, lucrate din

³² M. Florescu, *loc. cit.*, în *Arheologia Moldovei*, II — III.

³³ I. Nestor, vezi capitolul privind epoca bronzului în *Istoria României*, I, p. 96.

³⁴ Avem în vedere aici și etapa nouă, bine precizată de către P. Roman (*op. cit.*, p. 314 — 326), care însă nu reprezintă, probabil, singura etapă prin care s-a făcut trecerea la noua cultură Foltești II.

pastă grosolană, decorate cu briuri în relief crestate și uneori întrerupte de proeminențe dispuse vertical, străchinile tronconice și vasele cu corpul globular și gîtul scurt, sînt o continuare a aceloră din perioada de tranziție, fără să fi survenit schimbări esențiale. De asemenea, motivele decorative exprimate prin briul în relief crestă sau alveolat și sirurile de creștături se mențin în formele lor primare. Nu putem trece cu vederea nici faptul că însăși pasta vaselor rămîne în cea mai mare parte neschimbată (zgrunțuroasă, fără luciu, cu nisip și pietricele în compoziție) ³⁵.

În ceea ce privește evoluția culturii Foltești II, pînă în prezent materialele arheologice de care dispunem nu ne oferă decît o imagine lacunară a caracteristicilor care o definesc ca atare. De aceea este prematur ca în stadiul actual să introducem noi termeni — designînd etape — bazîndu-ne numai pe interpretări tipologice după materialele nu întotdeauna concludente. Totuși, aceasta nu înseamnă că excludem posibilitatea existenței anumitor etape de evoluție în cadrul culturii Foltești II (pe care însuși raționamentul logic ne-o impune), după cum nu excludem nici analiza tipologică, care indiscutabil ne conduce spre stabilirea punctelor de reper ale etapelor de evoluție a acestei culturi. D. Berciu, care a introdus pentru prima dată în literatura de specialitate noțiunea de „orizontul Foltești II” ³⁶, a ezitat să-l încadreze într-un grup cultural nou aparținînd epocii bronzului, deoarece din analiza tipologică a materialelor arheologice rezultate prin cercetările cunoscute în acea vreme (Foltești, Stoicani, Dolhești etc.) erau pregnante mai ales acele elemente ce constituiau însăși legătura genetică dintre cultura anterioară și Foltești II ³⁷. Ulterior, Gh. Bichir, neînînd seama de aceste rezerve (pe deplin justificate), pe care nici nu le ia în discuție, include aceleași materiale menționate de D. Berciu, bazîndu-se de astă dată pe analogii cu culturile învecinate (care marchează zorii bronzului) într-o primă etapă a culturii Foltești II, denumită „faza Ruptura” ³⁸. În acest fel se creează o confuzie, și anume ce reprezintă Foltești II (faza Ruptura), Stoicani II, Dolhești II, Izvoare III, Uricani II (?) (termeni folosiți și de Gh. Bichir) : o ultimă etapă a perioadei de tranziție, în care abia se cristalizează elemente ale unei noi culturi, după cum opinează D. Berciu ³⁹, sau o etapă a culturii Foltești II, pe care Gh. Bichir o datează în bronzul timpuriu ? Introducerea acestei faze de către Gh. Bichir în periodizarea culturii Foltești II creează, așadar, o confuzie, dar mai ales duce la eliminarea posibilității existenței unor faze intermediare

³⁵ Nu este cazul aici să facem o nouă trecere în revistă a filierii prin care formele ceramice s-au transformat de-a lungul etapelor de tranziție, întrucît această problemă a fost recent bine ilustrată de către P. Roman (*op. cit.*, p. 311 - 326), ci ne referim numai la generalități.

³⁶ D. Berciu, *Istoria României*, I, p. 76 - 78 ; idem, *Contribuții la problema neoliticului* . . . , p. 139 - 140.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ Este cazul să amintim că problema pe care o punem în discuție nu se referă la periodizarea, sistematizarea și revalorificarea materialelor arheologice pe care Gh. Bichir (*art. cit.*, p. 11 și urm.) le-a prezentat judicios, aducînd reale contribuții, ci ne referim la probleme de terminologie, dacă termenii introduși în tabelul cronologic sînt bine aleși și ilustrează prin numele lor etapele de dezvoltare ale culturii Foltești II ca atare.

³⁹ D. Berciu, în *Istoria României*, I, p. 76 - 78 ; idem, *Contribuții la problema neoliticului* . . . , p. 139 - 140.

în cadrul primei etape de dezvoltare a culturii Foltești II. Așa cum a observat D. Berciu, puternicele elemente de cultură materială din fondul local anterior ne-ar sugera mai curînd ipoteza stabilirii unui moment care să constituie granița dintre perioada de tranziție și apariția unei noi culturi ⁴⁰. În acest caz trebuie să admitem pentru prima perioadă de evoluție a culturii Foltești II mai multe faze (?) (de cristalizare, de definitivare etc.). Pe de altă parte, introducerea fazei de sfîrșit a culturii Foltești II, denumită Mîndrișca II ⁴¹, este bazată pe un material cu totul neconcludent. Astfel, cele trei fragmente din pastă grosolană decorate cu briu în relief nu constituie elemente care să definească cu strictețe caracteristicile unei faze, deoarece briul în relief alveolat reprezintă, în această perioadă, o manieră decorativă generală; rămîne în discuție doar paharul, care într-adevăr își găsește analogii în faza B a culturii Schneckenberg ⁴². Avînd în vedere însă că acest tip de vas aparține și repertoriului ceramic caracteristic celor mai vechi faze ale culturii Monteoru din Moldova, credem că vasul respectiv nu trebuie atribuit unui orizont deosebit, ci nivelului de locuire superior (Monteoru I_{c3}) de la Mîndrișca ⁴³. Am pus în discuție aceste probleme pentru a sublinia că, deși nu excludem posibilitatea existenței mai multor faze de dezvoltare în cadrul culturii Foltești II, unele jaloane fiind deja puse prin analiza tipologică ⁴⁴, credem că denumirile actuale nu sînt cel mai bine alese, întrucît nici faza Ruptura (prin care se evidențiază unilateral elementele ce constituie dezvoltarea fondului local) și cu atît mai puțin Mîndrișca II, denumită pe baza unui singur fragment găsit în stațiunea respectivă, nu ilustrează caractere ce definesc etape de evoluție ca atare ⁴⁵. De aceea, pentru cultura Foltești II trebuie mai întîi amplificată cunoașterea trăsăturilor ei fundamentale schițate mai sus și apoi pe baza unor materiale mai concludente să se facă periodizarea internă, dîndu-se denumiri de faze după stațiunile în care rezultatele obținute sînt criterii indiscutabile de periodizare.

În sfîrșit, o problemă tot atît de dificilă ca geneza și periodizarea este aceea a încheierii procesului de evoluție a culturii Foltești II. Această chestiune trebuie pusă în discuție, cu atît mai mult cu cît la sfîrșitul bronzului timpuriu și începuturile bronzului mijlociu regiunea sudică și centrală a Moldovei dintre Carpați și Siret va fi cuprinsă în aria de răspîndire a culturii Monteoru, iar ceva mai tîrziu zona nordică a acestei provincii va fi ocupată de purtătorii culturii Belopotock-Costișa. De aceea, în limita datelor de care dispunem, trebuie precizate raportul cronologic dintre

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Raționamentul care l-a condus pe Gh. Bichir la introducerea unei noi etape în dezvoltarea culturii Foltești II este fără îndoială just; în schimb, materialul pe care s-a bazat (stațiunea de la Mîndrișca) nu-l ajută pentru a argumenta denumirea acestei etape de „Mîndrișca II” (vezi *op. cit.*, în *Materiale*, VIII, fig. 6, 1—4; fig. 7, 2—3; *idem*, în *Dacia*, N.S., VI, fig. 13/2—4 și 14/1—3).

⁴² A. Prox, *Die Schneckenbergkultur*, pl. XXII/4.5.

⁴³ M. Florescu, *Contribuții la problema fazelor timpurii ale culturii Monteoru în Moldova*, în *Arheologia Moldovei*, IV (în pregătire pentru tipar).

⁴⁴ Cităm, în acest sens, ipotezele și precizările făcute de D. Berciu, *op. cit.*

⁴⁵ Gh. Bichir, *op. cit.*, în *Dacia*, N.S., VI, p. 112 și urm.

cultura Foltești II și culturile Monteoru și Belopotock-Costişa (în spațiul afectat de aceasta din urmă) precum și evoluția ulterioară a aspectului de cultură materială în regiunea care nu a fost cuprinsă în aria de răspîndire a culturilor menționate mai sus. În acest sens cităm, în primul rînd, observațiile stratigrafice de la Bogdănești și Mîndrișca, prin care s-a stabilit că nivelul de locuire I_{c3} al culturii Monteoru a fost precedat de resturile așezării Foltești II ⁴⁶. Trebuie să reținem însă că aceste observații nu ilustrează în ambele stațiuni și raportul de succesiune cronologică, deoarece, între nivelurile de locuire de la Bogdănești, stratul de cultură aparținînd fazei Monteoru I_{c3} reprezintă pînă în prezent cea mai veche etapă de evoluție a acestei faze în Moldova, în timp ce nivelul de locuire Monteoru I_{c3} de la Mîndrișca constituie etapa următoare a aceleiași faze ⁴⁷; așadar, deocamdată, se pare că numai resturile de locuire Foltești II de la Bogdănești preced nemijlocit cele mai vechi elemente ale culturii Monteoru din Moldova. Pe de altă parte, mai trebuie menționat și faptul că din analiza materialelor arheologice rezultate prin săpăturile de la Mîndrișca sau Bogdănești se constată că purtătorii culturii Monteoru au imprimat mai tîrziu (sub aspectul culturii materiale) trăsăturile lor specifice ⁴⁸. Generalizînd pentru întreg spațiul afectat de cultura Monteoru observația de mai sus, nu este greșit să afirmăm că prin pătrunderea în Moldova a culturii Monteoru s-a întrerupt brusc procesul de evoluție specific grupului Foltești II, iar purtătorii lui au adoptat caracterele noii culturi care s-a impus.

Pentru regiunile rămase în afara ariei de răspîndire a culturii Monteoru lipsesc punctele de reper sigure prin care am putea surprinde evoluția culturii materiale. De aceea trebuie să ne limităm la schițarea anumitor ipoteze de lucru pentru viitor. În acest sens vom reliefa cîteva fapte: cercetările recente întreprinse în regiunea Suceava au scos la iveală fragmente ceramice înrudite ca pastă cu acelea aparținînd culturii Foltești II, dar deosebit în ceea ce privește tehnica ornamentării. Astfel, la Cucorani au fost descoperite fragmente decorate cu triunghiuri umplute cu împunsături prelungite și separate între ele printr-o bandă dispusă vertical și brăzdate în interior cu linii incizate, precum și fragmente decorate cu triunghiuri hașurate. Aceste motive ornamentale sînt strîns legate de acelea întîlnite în ceramica etapei I a fazei Monteoru I_{c3} , precum și de acelea întîlnite în ceramica culturilor situate în zona de est și nord-est a Moldovei. Este posibil ca sub impulsul unor influențe puternic exercitate atît de către primele elemente ale culturii Monteoru, cît și de unele elemente din est și, eventual, nord-est să fi luat naștere din fondul autohton Foltești II un nou aspect particular și evoluat al acestei culturi, aspect care a putut fi contemporan în parte cu primele două etape ale fazei

⁴⁶ Trebuie să menționăm că, potrivit observațiilor lui I. Nestor, cultura Monteoru s-a extins treptat în Moldova, începînd cu faza I_{c3} (cea mai veche fază a acestei culturi — I_{c4} —, nefiind pînă în prezent documentată sigur în Moldova), vezi în *Istoria României*, I, p. 102 și urm.; vezi și M. Florescu și Gh. Bichir (nota 2).

⁴⁷ Conform precizărilor aduse de M. Florescu, vezi în *Arheologia Moldovei*, IV (în pregătire pentru tipar).

⁴⁸ *Ibidem*.

Monteoru I_{c3}, dar a cărui evoluție a fost întreruptă o dată cu pătrunderea în zonele nordice și parțial centrale ale Moldovei a culturii Belopotock. Dacă mai considerăm că cele două culturi (Monteoru și Belopotock) nu au pătruns în Moldova concomitent ⁴⁹ (ceea ce de altfel e sigur), este firesc să admitem că încheierea culturii Foltești II s-a produs în etape diferite, mai întâi în sud (datorită culturii Monteoru) și apoi în nord prin apariția culturii Belopotock. Având în vedere unele analogii în ceea ce privește ceramica noului aspect evoluat al culturii Foltești II cu ceramica primei etape a fazei Monteoru I_{c3}, nu este greșit în stadiul actual al cercetărilor să credem că a existat la un moment dat un raport de contemporaneitate (în anumite regiuni ale Moldovei) între cultura Foltești II și etapele cele mai timpurii ale culturii Monteoru, în răstimpul cît nu-și făcuseră apariția primele elemente ale culturii Belopotock, deși, în ceea ce privește cultura Costișa, trebuie să mai avem în vedere și faptul că pînă în prezent nu cunoaștem decît o singură etapă de dezvoltare a acesteia. Rămîne, de asemenea, de rezolvat integral și problema aspectului de cultură materială din regiunea cuprinsă între Siret și Prut, care nu a intrat în aria de răspîndire a celor două culturi nou venite — Monteoru și Belopotock ⁵⁰.

În încheiere, revenind la analogiile existente dintre cultura Foltești II și culturile învecinate (Glina și Schneckenberg), pe baza observațiilor subliniate mai sus, este indiscutabil că ea se integrează în același mare complex cultural, apărut în urma încetării fluctuației grupelor de populație și stabilizării așezărilor omenști, numit de către I. Nestor complexul Glina III-Schneckenberg, complex în cadrul căruia diferențierile nu trec dincolo de variațiile unor aspecte regionale ⁵¹. Avînd în vedere faptul că cele trei culturi reprezintă într-o primă etapă de evoluție chintesența tuturor transformărilor petrecute în perioada de tranziție sub impulsul și al unor factori aloltoni (populațiile de stepă, elementele sudice și nord-vestice) ⁵², cultura Foltești II trebuie să fie cuprinsă în sfera acestui complex. În a doua etapă de evoluție se poate constata însă că în cadrul complexului Glina III-Schneckenberg-Foltești II s-au petrecut unele schimbări (sub aspectul culturii materiale), care au adîncit diferențierile mai puțin perceptibile din prima fază. Astfel, nu este exclus ca în Transilvania contracurentul nord-vestic, manifestat încă de la sfîrșitul neoliticului, să fi imprimat culturii Schneckenberg trăsăturile

⁴⁹ Pentru cultura Costișa, vezi Al. Vulpe și M. Zamoșteanu, *Săpăturile de la Costișa, în Materiale*, VIII, p. 309—314; Al. Vulpe, *К вопросу о периодизации бронзового века в Молдове*, în *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 105—122.

⁵⁰ În urma cercetărilor de suprafață efectuate de Gh. Coman pe valea Elanului, r. Murgeni, reg. Iași, s-au găsit unele materiale arheologice care indică foarte vag prezența unui aspect de cultură materială din epoca bronzului (materiale inedite). Asupra acestei probleme se fac referiri și precizări în *Arheologia Moldovei*, IV (în pregătire pentru tipar).

⁵¹ I. Nestor, în *Istoria României*, I, p. 102 și urm.

⁵² I. Nestor, *La métallurgie du cuivre et du bronze en Roumanie*, în *Nouvelles études d'histoire*, 1955, p. 47—61; idem, *Istoria României*, I, p. 94—96; D. Berciu, *Contribuții la problema neoliticului ...*, p. 131—137.

specifice fazei B de evoluție⁵³, în timp ce în cadrul culturii Glina s-au făcut resimțite într-o măsură mai mare anumite influențe sudice⁵⁴. Comparativ cu aceste culturi, grupul Foltești II din Moldova pare să se fi menținut în anumite regiuni mai mult timp în forma sa inițială, fiind receptiv într-o măsură mai mică la influențele din afară⁵⁵. Cultura Monteorn a intervenit în sudul acestei provincii în momentul în care se petrecea trecerea spre o etapă nouă, întrerupând brusc definitivarea ei, în timp ce prin pătrunderea culturii Belopotock în regiunile nordice ale Moldovei s-a întrerupt dezvoltarea aspectului particular și evoluat al culturii Foltești II, oprind în zonele pe care le-a afectat, cristalizarea într-o formă nouă a vechii culturi. Purtătorii culturii Foltești II din Moldova au evoluat apoi ca parte integrantă și inseparabilă a culturilor Monteorn și Belopotock.

MARILENA FLORESCU

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ О РАЗВИТИИ РАННЕБРОНЗОВОГО ВЕКА В МОЛДОВЕ

РЕЗЮМЕ

На основе пересмотра ряда старых материалов и изучения результатов некоторых шурфовок, в 1961 г. была выдвинута гипотеза о существовании одного облика материальной культуры, относящегося, в общих чертах, к раннебронзовому веку, для которого было предложено название культуры Фолтеști II. Позднее этот же вопрос был вновь рассмотрен Г. Бикиром, разработавшим и периодизацию для данного периода. Вслед за этим П. Роман предложил новое название Фолтеști III и другую периодизацию, что привело, таким образом, к

⁵³ La formularea ipotezei de mai sus am folosit lucrările privitoare la etapa de tranziție și cultura Schneckenberg din Transilvania: vezi I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în 22. *Ber RGK*, 1932, p. 61 și urm.; idem, *Istoria României*, I, capitoul privind epoca bronzului; D. Berciu, *op. cit.*, p. 100–140; idem, *Istoria României*, I, capitoul privind perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului; Dorin Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*; H. Schroll, *Die Schmuckkeramik in Siebenbürgen*; idem, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, în *PZ*, XXIII, 1932; Z. Székely, *Contribuții la problema epocii bronzului în Transilvania*, în *SCIV*, VI, 1955, p. 3–4; idem, în *Materiale*, III, p. 149–161; idem, în *Materiale*, V, p. 231 și urm.; idem, în *Materiale*, VI, p. 187 și urm.; Gh. Bichir, în *Materiale*, VII, p. 351–359; idem, în *Materiale*, VIII, p. 283–290; A. Alexandrescu și N. Constantinescu, în *Materiale*, VI, p. 667 și urm.

⁵⁴ Pentru această problemă ne-am referit la: I. Nestor, *Fouilles de Glina*, în *Dacia*, III–IV, 1927, p. 226–252; idem, *Der Stand ...*, p. 69 și urm.; idem, în *Istoria României*, I, p. 92 și urm.; D. Berciu, *op. cit.*, p. 100–140; V. Leahu, *Raport asupra săpăturilor arheologice de la Căfelul Nou*, și N. Constantinescu și P. I. Panait, *O așezare din epoca bronzului la Roșu*, în volumul *Cercetări arheologice în București*, București, 1963, p. 19 și urm. și p. 301 și urm.; vezi și în *Materiale*, V, p. 631–636, și *Materiale*, VI, p. 764–771.

⁵⁵ Cf. M. Florescu în *Arheologia Moldovei*, IV (în pregătire pentru tipar).

существованию двух противоречивых названий одного и того же облика материальной культуры.

Чтобы внести ясность в вопрос о терминологии, автор, рассматривая данную проблему, предлагает для наименования облика материальной культуры раннебронзового века один единый термин «Фолтеști II». Что касается вопроса о внутренней периодизации, то автор не согласен с наименованием этапов развития, предложенным Г. Бикиром (см. *Dacia*, N.S., VI), так как археологические материалы, собранные в соответствующих местностях, не подтверждают достаточно ясно эволюцию культуры Фолтеști II.

В работе делается ряд уточнений относительно культурной среды, в которой развивалась культура Фолтеști II, с целью облегчить определение ее места и абсолютной хронологии в рамках раннебронзового века на карпато—дунайской территории.

QUELQUES OBSERVATIONS CONCERNANT L'ÉVOLUTION DU BRONZE ANCIEN EN MOLDAVIE

RÉSUMÉ

En reprenant l'étude de quelques matériaux plus anciens et tenant compte des considérations concernant le résultat de certains sondages on a émis en 1961 l'hypothèse de l'existence d'un aspect de civilisation matérielle daté en grandes lignes du bronze ancien pour laquelle on a proposé la dénomination de civilisation de Foltești II. Ce même problème a été repris par Gh. Bichir qui lui indique sa mise en période. Enfin plus tard, P. Roman a proposé une nouvelle dénomination, de Foltești III, ainsi qu'une nouvelle périodisation ce qui crée une certaine confusion entre les dénominations attribuées à ce même aspect de civilisation matérielle.

Afin de résoudre en quelque sorte ce problème, l'auteur remet en discussion la terminologie en proposant en tant que dénomination unitaire pour cet aspect de civilisation matérielle du bronze ancien le terme de „Foltești II”. Quant à sa périodisation interne, l'auteur ne reconnaît pas les dénominations des étapes d'évolution présentées par Gh. Bichir (voir *Dacia*, N.S., VI), vu que les matériaux archéologiques des stations respectives n'illustrent pas d'une manière péremptoire l'évolution de la civilisation de Foltești II. On fait ensuite certaines précisions quant au contexte culturel dans lequel se situe la civilisation de Foltești II pour faciliter l'encadrement et la chronologie absolue du bronze ancien dans l'espace Carpato-Danubien.